

საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება

პროფესორი ლეონ მელიქსეთ-ბეგი

საქართველოს

მეზობელ მხარეთა აღწერა

მე-XVIII საუკუნის მეორე ნახევარისა

როგორც მასალა ამიერ-კავკასიის საისტორიო

გეოგრაფიისათვის

(რუკით)

ტფილისი
1936 წ.

პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი

„საქართველოს მეზობელ
მხარეთა აღწერა“
მე-XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა,

როგორც მასალა ამიერ-კავკასიის საისტორიო გეოგრაფიისათვის

(რუკით)

საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება

ტფილისი

1935

„საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“

მე-XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა,

როგორც მასალა ამიერ-კავკასიის საისტორიო გეოგრაფიისათვის

ვახუშტის გეოგრაფიის შემდეგ ე. წ. „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“, როგორც ქრონოლოგიურის თანამიმდევრობით, ისე ქვალიტატიურის, ე. ი. თვისებრიობითის ღირსებით, მეორე ნაწარმოებია ძველი ქართული ლიტერატურის საუნჯეში. ამასთანავე, იგი ერთად-ერთი ძეგლია ქართულ ენაზე, რომელიც შეიცავს მასალას ამიერკავკასიის საისტორიო გეოგრაფიისას, ერთის მხრივ, და იმავე ამიერ-კავკასიის ისტორიისას, მეორეს მხრივ, მე-XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის.

თვით ამ ტრაქტატს, რომელიც „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“-დაა ცნობილი, მოუღწევია ჩვენამდე 2 რედაქციით: ერთია ის, რომელიც აღნუსხული იყო 1810 წ. 26 სექტემბერს შედგენილს „ქართული მწერლობის ძეგლთა სია“-ში (Список памятников Грузинской письменности; составлен 26 сентября 1810 г.), № 112-ის ქვეშე, შემდეგი სათაურით: „ინსტრუქციით აღწერა გარემოთა მეზობელთა საქართველოსათა ვითარებისა და ადგილთა“²; ეს – პირველი – რედაქცია შედგენილია 1769 წ. 14 ივნისს, როგორც ჩანს, ერთსა და იმავე დროს ქართულად და რუსულადაც, და გამოცემულია პროფ. ალ. ცაგარლის მიერ: ქართული – შემდეგი მოკლე სათაურით „Краткое описание стран и народов, окружающих Грузию“³, ხოლო რუსული – ასეთი

¹ წაკითხულ იქნა მოხსენებად „ელბი“-ის საისტორიო სექციის სხდომაზე 1934 წ. 20 დეკემბერს. დოც. სიმ. ჯანაშიას და ვ. დონდუას მადლობას ვუძღვნი ზოგიერთი საგულისხმო მითითებებისათვის.

² А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, В. 3, СПб. 1894, стр 258. .

³ А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы. относящиеся до Грузии, т. II, в. I. Грузинские тексты с 1768 по 1801 год. СПб. 1898, стр. 8 – 13.

4

ვრცელი სათაურით: „Описание городам и местам, ближним к Грузии и Кахети. где какое войнство и каком народ обитает жителство, И чиуво владения есть оныеб - каково дано от царя Ираклия посланному ко выс. е. и. в. двору кн. Артемию Андроникову для подачи е. с. графу Н. И. Панину, на Грузинском диалекте. Перевод с Грузинскаго“⁴. მეორე რედაქცია – დავით რექტორისეულია, იმავე საუკუნის ოთხმოციან წლებში შედგენილი, რომელსაც მოუღწევია ჩვენამდე 2 ხელნაწერად, ქ. შ. წ.-კ. გ. ს. ფონდის №№ 4989 და 2316-ის ქვეშე⁵, შემდეგი ვრცელი სათაურით: „მე, უმცირესი ვინმე, მე ალექსისა და თელავის ქალაქის

სემინარიის რექტორი დავით, მოვახსენებ მეზრ თხოვნისა მათისა და რომელთამე, საქართველოს მეზობელთა მჯარეთა ადგილთა. ამას უკუე წერილთა აღუწერ თქვენსა დეოდრატიურებ, რომელ არს ინსტრუქცია“ ეს, მეორე, რედაქცია მთლად გამოცემული არაა, მხოლოდ მისგან რამდენიმე (4) თავი გამოქვეყნებული აქვს მ. ჯანაშვილს⁶.

თუ რა პირობებშია შედგენილი თვით ტრაქტატი, ტექსტიდან არ ჩანს. მაგრამ საგულისხმოა პირველ რედაქციასთან დართული post scriptum-ი, რომელიც ქართულს ტექსტში იკითხება ასე: „ეს ინსტრუქცია მ. ბ⁷ კანცელარიისად მირთმევად კეთილ შესაბამობით ვრაცხეთ, – ამისთვის აქაურნი საქმენი და გარემოებათა ჩვენთანი მ. ბ.⁸ იუწყის“⁹, ხოლო რუსულში ამგვარად: „Сие известие нарочно для его графскаго сиятельства посылаетца об аккуратном известии-е нашей стороны“¹⁰. გარდა ამისა, ტრაქტატის ორსავე რედაქციაში აღნიშნულია ფრიად მნიშვნელოვანი მოვლენა ამიერკავკასიის ისტორიაში, სახელდობრ ის, რომ ქართველების მიერ ერევნის აღების შემდეგ, რომელსაც ადგილი ჰქონდაო „ათის-თხუთმეტის (პირველს რედაქციაში ათას-თხუთმეტის, sic) წლის წი-

⁴ А. Цагарели, op. cit. Т. I, С 1768 по 1774 год. СПб. 1891. стр 433-438.

⁵ Е. Такайшвили. Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, т. II. Тфл 1906-1912, стр. 692. 626.

⁶ მ. ჯანაშვილი, საინგილო, „მველი საქართველო“, ტ. II, 1911-1913, განყ. IV, გვ. 61 – 64.

⁷ მისი ბრწყინვალეების (გრაფ. ნ. ი. კანინზეა ლაპარაკი).

⁸ მის ბრწყინვალეებას (იგივე).

⁹ А. Цагареди, Грамоты, т. II, в. I, стр. 13.

¹⁰ А. Цагарели. Грамоты, т. I. стр. 438.

ნათ“ (იგულისხმება 1751 წლის ფაქტი), ერევნის ქვეყანას დამშვიდება დაეტყო; მაშასადამე, ინსტრუქციის შედგენისათვის შეეძლოთ ხელი მოეკიდათ $1751 + 10 = 1761$ ან $1751 + 15 = 1766$ წლის შემდეგ და, ყოველ შემთხვევაში, 1769 წლამდე. ხოლო 1769 წლის გაცილებით შემდეგ და ყოველ შემთხვევაში არა უადრეს 1784 წლისა (თელავის სემინარიის დაარსების თარიღია) ეს ინსტრუქცია „დეოდრატიურებ აღწერა“-დ გადაუკეთებია დავით რექტორს.

ვინაიდან „საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“ არსებულ ხელნაწერებში ანტონ კათალიკოზის ნაწარმოებს მისდევს ხოლმე, რომელიც ცნობილია სათაურით „საქართველოსა მეფეთა შთამამავლობათათვს“ ამიტომ ეს აღწერა მ. ჯანაშვილმა ანტონისად მიიჩნია და მასვე მიაწერა, ვითომცა „ანტონი II-ის ნაამბობი 1757 წელს“¹¹. ამასთანავე, მ. ჯანაშვილს, მხედველობაში აქვს რა ანტონის ნაწარმოები რომელიც გამოცემულია შემდეგი ვრცელი სა-

თაურით: „ანტონი კათალიკოზის ისტორიული წერილი. საქართველო-იმერთა მეფეებთა შთამომავლობანი და გვართა ცვლილებანი ამისა ქვემო მოხსენების“¹², ჰგონია, რომ იგი მხოლოდ პირველი ნაწილია მისი ცოტად-თუ-ბევრად ვრცელი თხზულებისა რომელიც, „დაუწერია ავტორს ყოზლარის კომენდანტის ივან ფროუნდორფის ბრძანებით“¹³. ამ დებულებას არ იზიარებს „ძველი საქართველო“-ს რედაქტორი (ე. თაყაიშვილი! ლ. მ.-ბ.), რომელიც ურთავს ჯანაშვილის ეულ ამონაწერთ აღწერიდან შემდეგ შენიშვნას: „აქ მოყვანილი აღწერა შაქისა, ალისულტანისა, ხუნმახისა, დიდო-ქისტისა და სხვა თუმცა ზოგიერთ ხელნაწერებში მისდევს შემოკლებულ ისტორიას ანტონ I-ის კათალიკოსისას, მაგრამ ანტონი I-ს არ ეკუთვნის, არამედ დავით რექტორს მესხიშვილს, როგორც მოწმობენ მრავალნი ხელნაწერების“¹⁴. ამასვე იმეორებს ე. თაყაიშვილი თავის „ხელნაწერთა აღწერა“-ში, როდესაც დავით-რექტორის ეული რედაქციის სათაურის მოყვანის შემდეგ აღნიშნავს: *Запись эта не оставляет сомнения, что автором статьи является Давиц Ректор, а не Антоний I Католикос*¹⁵. ასეთ პირობებში კი საკითხი ისე უნდა დაისვას, რომ „აღწერა“ ორი რედაქციის არსებობის გამო ორ სხვადასხვა ავტორს მიეკუთვნოს,

¹¹ მ. ჯანაშვილი, *op. cit.*, 61 – 64.

¹² „ივერია“; 1880 წ., № III, გვ. 295 – 317,

¹³ მ. ჯანაშვილი, *op. cit.*, გვ. 61, შენ. I.

¹⁴ *Ibid.*, გვ. 64. შენ. I.

¹⁵ *Е. Такайшвили, Описание. II. 626.*

6

რომელთაგან მეორე დავით რექტორი მაინც დარჩება, მხოლოდ პირველისა გაურკვეველია, რომელიც ანტონის მიერ 1757 წელს შედგენილად მაინც ვერ ჩაითვლება, რამდენადაც იგი როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1769 წ. 14 ივნისითაა დათარიღებული¹⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ პირველი რედაქცია სულ 16 თავს შეიცავს, ხოლო მეორე 13-ს, მათ შორის მაინცადამაინც დიდი განსხვავება არ არსებობს, გარდა იმისა, რომ პირველი რედაქციის უკანასკნელი თავი „აღწერა ასურთა“ მეორეში მთლად გამოტოვებულია. ხოლო პირველი რედაქციის მე-10 და 11 თავები: „აღწერა ალი სულტანისა“ და „აღწერა ჭარის ხეობისა, ჯინიხისა, თალისა და ბელაქნისა“ მეორე რედაქციაში ერთ მე-10 თავადაა წარმოდგენილი: „აღწერა ალისულტანისა, ჭარელთ და იმ ძირობისა“; აგრეთვე, პირველი რედაქციის მე-13 და 14 თავები: „აღწერა დიდო-ქისტისა, ღლიღვა-ზურზუკისა, თუმ-ფშავ-ხევსურისა და ჳევისა“ და „აღწერა გამოსავალისა გზისა“ მეორე რედაქციაში ერთ მე-12 თავადაა წარმოდგენილი: „აღწერა დიდო-ქისტისა, ღლიღვისა, ძურძუკისა, თუმ-ფშავ-ჳევსურისა და ჳევისა. არსებითი განსხვავება ამ ორ რედაქციათა შორის კი უმთავრესად იმაშია, რომ იქ, სადაც

პირველში წერია

მეორეში შეცვლილია

„ჩვენის ადგილებისა“	(აღწერა ახალციხისა)	„საქართველოსა ადგილებისა“
„ჩვენზედ“	(აღწერა განჯისა)	„საქართველოსა ზედა“
„ჩვენის მოხმარებით“	„ „	„საქართველოს მეფის ირაკლის მეორისაგან მოწმარებით“
„ჩვენსა“	(აღწერა ხამსისა)	„საქართველოს მეფის ირაკლის მეორისა“

¹⁶ ამ აღწერიდან ერთი თავი, ახალციხის შესახებ, გამოყენებულია ალ. ფრონელის მიერაც: დიდებული მესხეთი, გორი 1914, გვ. 3-32, მხოლოდ თარიღი შეცდომით 1796-ია ნაჩვენები (1769-ის ნაცვლად), რაც, უთუოდ, კორექტურულ შეცდომად უნდა ჩავთვალოთ.

7

„ჩვენგან და ჩვენის ჯარისაგან“	(აღწერა ხამსისა)	„საქართველოს მეფის ირაკლისა და მისთანა სპათაგან“
„ჩვენთან“	(აღწერა ყუბასი)	„ირაკლი მეფესთან“
„ჩვენ“	„ „	„მეფემან ირაკლიმან“
„ჩვენთან“	(აღწერა ალისულტანისა)	„საქართველოს მეფესთან“
„ჩვენს“	„ „	„საქართველოს“
„ჩვენთანა“	(აღწერა ხუნძახისა)	„საქართველოს მეფის ირაკლისთან“
„ჩვენგან“	„ „	„საქართველოს მეფის ირაკლის მეორისაგან“
„ჩვენზედ“	„ „	„საქართველოზედ და მეფის ირაკლის ზედა“
„ჩვენ“	„ „	„მეფე ირაკლი“
„ჩვენთან“	„ „	„მეფის ირაკლისთან“
„ჩვენს ქვეყანაში“	„ „	„ქართლსა და კახეთს“

განსაკუთრებით აღსანიშნავია მეორე რედაქციაში შეტანილი შემდეგი ხოტბამესხმანი პირველი რედაქციის შემდეგი მარტივი წინადადებების დაპირისპირებით:

1. აღწერა ერევანისა-ში.

„ამათი ქვეყანა (ე. ი. ერევ-

ამათი [ქვეყანა] წამხდარი იყო

ნელთა ქვეყანა) წამხდარი იყო ათას-თხუთმეტის წლის (!) წინათ ლეკთაგან და ყიზილბაშთაგან სანამდის ჩვენ ხელს დავაფარებდით. ახლა რომ ჩვენგან ხელდადებულნი, მაგრა უშენი ადგილიც მრავალი აქუსთ.

ათის-თხუთმეტის წლის წინათ ლეკთაგან და ყიზილბაშთაგან, მანამდის მისი სიმაღლე მეფე ირაკლი მეორე კელს დასდებდა და საფარველსა ქვეშე თვისსა შემოიყვანდა. და ოდეს მისსა სამყრობელოს ქვეშე შემოვიდა, მაშინ ყოველთაგან უვნებელად დაშთენ და მისსა სიმაღლესა ირაკლი მეფესა მეორესა დაუწყეს მონება და ხარკთა მიცემა. ეგრეთვე აქუსთ ადგილნი მრავალნი.

2. აღწერა კუმუხისა-ში.

კუმუხის მთავარი ქურდულად გუმტრობენ.

კუმუხის მთავარი, რომელიც ირაკლი მეორე საქართველოს მეფეს-

8

თან იყო შემარიგებელი, მაგრა კუმუხის მთავარს რაც ოდენ კაცი ჰყვანდა, იგინი ქართლსა და კახეთს ქურდულად მსჯელობდენ.

არის შემთხვევა, როდესაც პირველი რედაქციის გარკვეული ადგილი მეორეში შეუგნებლად გადამახინჯებულია, რაიც ისეთ შთაბეჭდილებას ჰქმნის, თითქოს დავით რექტორი თავის თავზე ამბობდეს, რომ ის მოწვეული იყო. მაგალითად, პირველი რედაქციის მე-14 თავში „აღწერა გადმოსავალისა გზისა“ ნათქვამია, რომ „ამ (ე. ი. გადმოსავალს) გზაზედ ჩ ი მ ი არის, რომელიც საზღვარი არის [რუსეთისა]“¹⁷ (ეს წინადადება რუსულ თარგმანში გამოტოვებულია); მეორე რედაქციაში კი იგი იკითხება ასე: „ამ გზაზედ ჩ ე მ ი (უქარამოდ. ლ. მ. -ბ.) ს ო ფ ე ლ ი არის“¹⁸, რომელიც საზღვარი არის [რუსეთისა]“ მართლაც, ჩიმი ანუ, რუსულად, ЧМН სოფელია ჩრდილოეთ-ოსეთში, თერგის ხეობაში, ლაცურს (ლარსს) და ბალთას-შუა, უფრო უკანასკნელს ახლოს.

ხოლო ერთს შემთხვევაში „სომხითი“ შეგნებულად შეცვლილია „ქართლ“-ზე, სახელდობრ ყარსის აღწერაში.

„ყარსი... ნაწილი არს სომხითის სამეფოსა“.

„ყარსი... ნაწილი არს ქართლის სამეფოსა“.

გარდა ამ განსხვავებათა, მეორე რედაქცია თითქოს სიტყვა-სიტყვით მისდევს პირველს, და ეს გარემოება პირველ შეხედვით ისეთ შთაბეჭდილებას ჰქმნის, თითქოს აქ პლაგიატთან გვექონდეს საქმე, რასაკვირველია, თანამედროვე და არა მე-XVIII საუკუნის გაგებით. მაგრამ დავით რექტორი მაინც პლაგიატორი არ არის, ისევე, როგორც პლაგიატორებად ვერ მივიჩნევთ ბერძნულ-ბიზანტიურ ლი-

ტერატურიდან ცნობილი იპოლიტეს (II – III ს.), დოროთეოს ტვრელს (VI ს.), სოფრონი იერუსალიმელს (VII ს.) და, ნიკიტა პაფლაგონიელს (IX ს.), რომლებიც იპოლიტესგან მოყოლებული, ერთიმეორისაგან სესხულობენ და თითქმის ერთიდა-იმავე სიტყვებით იმეორებენ ტრაქტატს „ათორმეტა მოციქულთა შესახებ“; მით უმეტეს, რომ არა რომელიმე სხვა ავტორს, არამედ თვით დავით რექტორსა აქვს როგორღაც ლექსად ნათქვამი¹⁹:

¹⁷ А. Цагарели, Грамоты, т. II, в. I, стр. 12

¹⁸ მ. ჯანაშვილით (გვ. 64) – „ჩიმი“

¹⁹ იხ. ხელნაწერი ქ. შ. წ.-კ. გ. ს ფონდისა № 105, გვ. 182 – 183.

9

მოვიპარე, ღმერთს მივეცი
მე მადლობა ას ნაკეცი,
კაცის კულაგა მან მომმადლა,
შევაბილწე ზოგსა კეცი.

რაც შეეხება ხოტბა-შესხმას მეფის ირაკლი მეორისადმი, რომლითაც გამსჭვალულია მეორე რედაქცია, იგი არ თხოულობს სპეციალურ ახსნა-განმარტებას, რამდენადაც ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს დავით რექტორთან, რომელიც საერთოდ ცნობილია როგორც პანეგირიკი ქართველ ბაგრატიონთა დინასტიისა და მის ცალკეულ წარმომადგენელთა: თამარ მეფისა, ირაკლი მეორისა, გიორგი მეცამეტისა, ანტონ კათალიკოზისა და სხვათა, უმთავრესად კი ირაკლისადმი, რომელსაც, სხვათა შორის, უძღვნის შემდეგ იამბიკოს (იხ. „იამბიკო მეფის ირაკლის შესხმად, თქმული მაღალ-კეთილშობილის ალექსის ძის დავითისაგან ჟამსა სიყრმისასა. როდესაც რიტორებას ვჰსწავლობდი, მაშინ ეს შესხმა მეფეს ირაკლი მეორეს მოვახსენე დღესა სახელწოდებისა მისისა მარტა თ ~ “ etc.)²⁰:

ვისურვოთ სულით, ვიმეხსიეროთ გულით,
შევასხათ ქებით მუცნიერ შეთხზულობით,
ორ სკიპეტრა პყრობით, ერთ-მყოფ მონარხობით.
სიბრძნისა ტრფობით მებრ სოლომონითობით,
შესხმისა სურვთ, კეთილთ დასაბამობით.

ახლა ორიოდე სიტყვა თვით ტრაქტატის შინაარსის შესახებ.

„საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შესდგება 16//13 თავისაგან, რომელთაც აქვსთ შემდეგი სათაურები:

პირველი რედაქციით

1. აღწერა ახალციხისა.
2. აღწერა ყარსისა.
3. აღწერა ბაიაზეთისა.
4. აღწერა ერევნისა.
5. აღწერა განჯისა.
6. აღწერა ხამსისა.

მეორე რედაქციით

1. აღწერა ახალციხისა.
2. აღწერა ყარსისა.
3. აღწერა ბაიაზეთისა.
4. აღწერა ერევანისა.
5. აღწერა განჯისა.
6. აღწერა ხამსისა.

- 7. აღწერი ყუბისა.
- 8. აღწერა კუმუხისა.

- 7. აღწერა ყუბისა.
- 8. აღწერა კუმუხისა.

²⁰ იხ. იქვე, გვ. 1.3. შდრ. ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი , ქართული სიტყვიერების ისტორია, მე-2 გამ., ტფილისი 1919, გვ. 429.

10

9. აღწერა შაქისა.	9. აღწერა შაქისა.
10. აღწერა ალის სულტანისა.	} 10. აღწერა ალისულტანისა, ჭარელთ და იმ ძირობისა.
11. აღწერა ჭარის ხეობისა, ჯინისისა, თალისა და ბელაქნისა.	
12. აღწერა ხუნძახისა.	
13. აღწერა დიდო-ქისტისა, ღლიღვო-ზურზუკისა, თუშ-ფშავ-ხევსურისა და ჰევისა.	} 12. აღწერა დიდო-ქისტისა, ღლიღვისა, ძურძუკისა, თუშ-ფშავ-ჰევისურისა და ჰევისა ²¹ .
14. აღწერა გადმოსავალისა გზისა.	
15. აღწერა ქერიმ ხანისა	13. აღწერა ქერიმ ხანისა საქმეებისა.
16. აღწერა ასურთა.	

ყოველი თავი შედგენილია გარკვეული გეგმით: ჯერ მოცემულია ცნობა თვითოეული ქვეყნის ანუ მხარის საზღვრების შესახებ და მისი ადმინისტრაციულ-სამმართველო სისტემის შესახებ; შემდეგ – მოსახლეობის ტომობრივის ან კონფესიონალურის სახის შესახებ; შემდეგ – ცნობები ფიზიკური გეოგრაფიიდან და ციფრობრივი მასალა შესახებ იმისა, თუ რომელ მხარეს რამდენი მეომრის გამოყვანა შეუძლია ომის დროს; და ბოლოს – ზოგიერთი ცნობა ისტორიული ხასიათისა (ირან-თურქეთის კონკურენციასთან დაკავშირებით ამიერკავკასიაში).

ამ მასალიდან, ჩვენის აზრით, ყველაზე საინტერესოა სტატისტიკური ცნობები ამა-თუ-იმ მხარეში შესაკრები ჯარის რაოდენობის შესახებ, რომლის მიხედვითაც ჩვენ შეგვიძლია ერთგვარი წარმოდგენა ვიქონიოთ, რასაკვირველია, არა ზუსტი, არამედ დაახლოებითი იმავე მხარის მოსახლეობის ოდენობის შესახებ.

აი ეს ცნობები:

ახალციხის ვეზირს შეუძლია გამოიყვანოს 5.000 მეომარი:

ყარსის ფაშას	„	„	2.000	„
ბაიაზეთის ფაშას	„	„	1.500	„
ერევნის ბეგლარბეგს	„	„	2.000	„
განჯის ბეგლარბეგს	„	„	3.000	„

²¹ მე-9, 10, 11 და 12 თავებია ამ რედაქციიდან რომ გამოცემულია მ. ჯ ა - ნ ა შ ვ ი ლ ი ს მიერ.

გაუგებარია, თუ რომელი 7 სამელიქო იგულისხმება ამ აღწერაში, მაშინ, როდესაც არსებული ცნობებით სამელიქო სულ 5 იყო: გფულისტანი ანუ თალიში, ჯრაბერდი, ხაჩიანი (ხაჩენი), ვარანდა და დიზაკი, რის გამოც მათ გაერთიანებას ეწოდებოდა „ხამსა“ რაც არაბულად ხუთს ნიშნავს²⁵. კერძოდ რაც შეეხება ტრაქტატის მითითებას, რომ „უხისტ ამათ (ე. ი. სამელიქოთ) კათალიკოზი“, იგი სავსებით გასაგებია: აქ იგულისხმება განძასარის კათალიკოზი, რომლის საჯდომი განძასარის მონასტერში იყო და რომელიც ქართულ წყაროებშიცაა ცნობილი. მაგალითად, ფარსადან გორგიჯანიძე თავისი ისტორიის იმ ადგილას, სადაც მეფის თეიმურაზის მიერ განჯა-ყარაბაღის დარბევაზე ლაპარაკობს, აღნიშნავს განძასარის კათალიკოზის (სახელდობრ რომლის – არაა დასახელებული) ერთგულებას თეიმურაზისადმი და მის მნიშვნელობას საქართველოსა და ირან-თურქეთის ურთიერთობის ისტორიაში: „ბატონმან თეიმურაზ ყარაბაღის დარბევა მოინდომა. ლევან დადიანი ოდიშის ლაშქრით, მეფე ალექსანდრე იმერეთის ლაშქრით, მესხთ თავადნი და აზნაურნი ქართველნი და კახნი სრულ შეიყარნეს და განჯა-ყარაბაღი არ[ე]ზამდისინ დარბიეს და ააოხრეს. ბატონი თეიმურაზ ბარდას იჯდა და განძასარის სომეხთ კათალიკოზი დიდი ჯარით და ფეშქაშით ბატონს თეიმურაზს მოუვიდა და ასრე მოახსენა: «ჯონთქარი და ყაენი აშლით არიანო, დრო ამის უკეთესი აღარ იქნებოსო. შვიდის საქართველოს ლაშქარნი თან გახლავსო, ორმოცს ათას მეთოფეს მე მოგისხამო, ამავე ფეხსზედ თავრიზს მიბრძანდიო და შვიდს დღეს თავრიზი დაარბევინეთო და შვიდის წლის ჯამაგირში ლაშქართ უანგარიშეთო, და სადამდისინ ყაენი ლაშქარს შეყრიდესო, ადრბეჯანის ბატონები გამოსცვალეთო, ყველგან თქვენი ყმანი დასხითო, და მე ჯონთქარსთან გამგზავნეთო, იმისგან ლაშქარს მოგაშველებო. თუ ყაენი წამოდგესო, შევებათო, და ისინი ქართველთ ომს ვერ შესძლებენო, ამისთვისაო რომ ქართველთ გასაქცევი გზა შორ აქვთო. თუ გაიქცევიან,

²⁵ იხ. წყაროები და სპეციალური ლიტერატურა საკითხის: *წიგნი ქსე*.
წიგნი უკანონოების წიგნი ქსე; ხ. უკანონოების წიგნი. *წიგნი უკანონოების წიგნი*,
წიგნი უკანონოების წიგნი ქსე. *წიგნი უკანონოების წიგნი*, ხ. უკანონოების წიგნი 1722, ხ. უკანონოების
წიგნი 1171. *წიგნი უკანონოების წიგნი* ქსე. *წიგნი უკანონოების წიგნი* უკანონოების წიგნი
წიგნი მ. თ. უკანონოების წიგნი, *წიგნი უკანონოების წიგნი* 1871. *წიგნი უკანონოების წიგნი*
წიგნი მს. *წიგნი უკანონოების წიგნი* (1600—1827), *წიგნი უკანონოების წიგნი* 1882; *წიგნი უკანონოების წიგნი*
წიგნი, *წიგნი უკანონოების წიგნი* *წიგნი უკანონოების წიგნი*, *წიგნი უკანონოების წიგნი* 1813
წიგნი

იციანო, რომ ვერ გაწევენო, გზაზე დახოცენით მაშ გაქცევის ფიქრი არვის ექნებოსო. ძალმიცემით დაიწყებენ ომსა და ბრძოლასაო, და გამარჯვება თქვენ დაგრჩებისო, და მთავარ ჯემწიფეთ გაკურთხებითო და საქრისტიანო შენით დაიხსნებისო და გაძლიერდებიანო»“. შემდეგ ფარსადანი მოგვითხრობს თეიმურაზის უკან დახევის შესახებ და დასძენს: „[თეიმურაზ] განჯიდან აიყარა და დაუდ ხან ცოლშვილითა

და ყოვლის მისის ბარგითა და ქონებითა და სომეხთ კათალიკოზიც თავისის საყდრის მორთულობით გორს მოასხა²⁶.

საინტერესოა აგრეთვე ცნობები კახეთის სამეფოსა და დაღის-ტნის ურთიერთობის შესახებ, კერძოდ ჭარის და ბელაქნის შესახებ, შედარებით ახლახან აღმოჩენილ უსახელო ავტორის ქრონიკასთან არაბულ ენაზე²⁷.

საჭიროა აგრეთვე აღინიშნოს, რომ ტრაქტატს, ყველა ღირსე-ბათა გვერით, გააჩნია რამდენიმე ლაპსუსი, რომელთაც ესაჭირო-ებათ გარკვეული ახსნა-განმარტება. ასე, ყარსის აღწერაში ნათქვა-მია, რომ იგი „არს ქვეყანა ერთი მახლობელ არარატის მთი-სა“; კავკასიონს საერთოდ ეწოდება „იალბუზი“ და ამის გამო ჭარის ხეობის, ჯინიხის, თალისა და ბელაქნის აღწერაში ნათქვამია, რომ ლეკებს „დაღისტანის იალბუზზედ უყუდიათ ზურგი“, ხოლო შაქის აღწერაში აღნიშნულია, რომ ძვეს „ქვეყანა ესე შირვანის შე-მოდევნებით იალბუზის კალთის ქვეშე და კახეთის დასწორებით მიდევნებითა“ და „მთად იალბუზი აქვს“, რომელიც „კახეთზე აღმოსავლით კერძოდ“-დ ძვეს. ერევნის აღწერაში კი მითითებულია-იმაზე, რომ იგი „ფერანის საბეგლარბეგო ადგილი“-ა, „რომელიც ყო-ფილა პირველ სომეხთ მეფისა ტახტი“ რაიც ისე უნდა გავიგოთ, რომ ერევანი კი არ ყოფილა „სომეხთ მეფისა ტახტი“ არამედ – „სომეხთ მეფისა ტახტი ერევნის ქვეყანაში ყოფილა (იგულისხმება ჯერ არტაშატი – არტაქსატა, შემდეგ ვალარშაპატ – ვალარშაპატი).

ტრაქტატს ჩვენ ვაქვეყნებთ ორივე არსებული რედაქციის მი-ხედვით en regard: მარცხნივ – პირველი რედაქციაა 1769 წლისა პროფ. ალ. ცაგარლის გამოცემის თანახმად, ხოლო მარჯვნივ – მე-ორე რედაქციაა დავით რექტორისა, რომელიც პირველად ჩვენ მიერ იცემა თანახმად ქ. შ. წ.-კ. გ. ს. ფონდის №№ 4989 და 2316

²⁶ ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ტფილისი 1928, გვ. 30—31.

²⁷ об. Хроника войн Джара в XVIII столетии. Предисловие В. Ху-луфлу. Издательство Аз. ГНИН. Баку 1931.

14

ხელნაწერების მიხედვით, რომელთაგან ერთი (A) გადაწერილია იოსებ იაშვილის მიერ 1821 წელს („აღიწერა ჯელითა იოსებ იაშვილი-სათა, ჩყკა წელსა“)²⁸, ხოლო მეორე (B) იოსებ ავალიშვი-ლის მიერ 1825 წელს („აღმწერი ამ წიგნისა იოსებ ავალოვი ვით-ხოვ შეცთომისა მოტევებას 1825 წელსა, ივლისის 25 დღესა“)²⁹.

ტრაქტატი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს, სხვათა შორის, მე-XVIII საუკუნის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული რუკის შესადგენად³⁰.

²⁸ Е. Такайшвили, op. cit” II, 692.

²⁹ Ibid., 626'

³⁰ შდრ. „Карта Кавказского края с обозначением политических границ конца XVIII столетия“, приложение к книге В. К. Линдена „Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав“, изд. Канцелярии Наместника на Кавказе, Тифлис 1917 *საიუსტიციო საბჭოს მიერ 1917 წელს გამოცემული „კავკასიის კუთვნილების განმარტების“ 2-ე ნაწილის, წიგნის „სოსტოვის კლასის“ მიხედვით, 1934 წლის*

მე, უმცირესი ვინმე ძე ალექსანდრის¹ და თელავის ქალაქის² სემენარის³ რეკტორი დავით, მოვახსენებ მეზრ თხოვ[ნ]ისა⁴ მათისა და რომელთამე⁵, საქართველომ⁶ მეზობელთა მწარეთა ადგილთა. ამას უკუე წერილითა აღუწერ თქვენსა დეოლრაჭიურებ, რომელ არს ინსტრუქცია.

აღწერა ახალციხისა

ახალციხის ქვეყანა, რომელიც არის ქართლის ქვეყნისა ნაწილი ერთი, რომელიც უჭირავს ახლა ხვანთქარსა ძალითა, და არიან გაჰამადიანებულნი, და ადგილადგილ მცირედნი ქრისტიანენიც იპოვებიან, და ჰქვიან ადგილთა ამათ საათაბაგო. ამას მთაცა აქუს და ბარიცა. ვაკეა მინდურიანი და კეთილნაყოფიერი. არს დასავლით კერძო მდებარეობა ამისი და მცირედრე დაზიდული სამხრით კერძოდაცა, არს მესაზღვრე ჩვენის ადგილებისა – ზემო - ქართლისა, სომხითისა და თრიალეთისა. აქა ზის ვეზირი სამთულიანი და არს შემძლებელი თავისაგ ადგილში ხუთის ათასის მეომრის კაცის გამოყვანისა, მაგრა ჯაბანნი და შეუბედავნი არიან ომსა შინა.

აღწერა ახალციხისა

ახალციხისა ქვეყანა, რომელიც არის ქართლის ქვეყანისა⁷ ნაწილი ერთი, რომელიც⁸ უჭირავს ახლა⁹ ხვანთქარსა ძალითა, და არიან გამახმადიანებულნი¹⁰, და ადგილადგილ მცირედნი ქრისტიანენიცა¹¹ იპოვებიან, და ჰქვიან¹² ადგილთა ამათ საათაბაგო. ამას მთაცა¹³ აქვს და ბარიცა, ვაკეც მინდვრიანი და კეთილნაყოფიერი. დასავლით¹⁴ კერძო მდებარეობა ამისი და მცირედრე დაზიდული¹⁵ სამხრით კერძოდცა. არს მესამძღვრე საქართველოსა ადგილებისა, ესე იგი ზემო-ქართლისა¹⁶, სომხითისა და თრიალეთისა¹⁷. აქა ზის ვეზირი¹⁸ სამთულიანი¹⁹ და არს²⁰ შემძლებელი თავისაგ²¹ ადგილში ხუთის²² ათასის მეომრის კაცის გამოყვანისა²³, მაგრა ჯაბანნი და შეუბედავნი ომსა შინა. ამას მრავალი

¹ A ალექსანდრესი. ² B თელავი-ქალაქითი. ³ სემენარის. ⁴ A თხოვს. ⁵ B

რომლითამე. 6 B საქართველოსა. 7 A ქართლის. 8 A რომელიცა. 9 B ახალი. 10 A გამახმადებულნი. 11. A ქრისტიანიცა. 12 A ჰქუიან. 13 B მათაცა. 14 დასავალით. 15 A დაზიდულ. 16 A ზემო ქართლის. 17 A თრიალეთის. 18 B ვეზერი. 19 A სამთულიანი sic. 20 A დარს (sic). 21 B თვისავე. 22 B ხუთი. 23 A გამოყვანის.

16

ამას მრავალნი ადგილები აქუს ლეკისაგან აოხრებული და იმათგან მრავალი ძალი აქუსთ დაკლებული, და ეს ახალციხელნი ჩვენთან უმფოთლად არიან და მშვიდობით.

ადგილები აქვს ლეკთაგან აკლებულნი და მათგან²⁴ მრავალი ძალი აქვს²⁵ დაკლებული²⁶. და ესე ახალციხელნი ჩვენთან მშვიდობით და დაზავებით არიან და ოდესმე აშლით.

აღწერა ყარსისა

ყარსი არს ქვეყანა ერთი მახლობელად არარატის მთისა. ესეცა ნაწილი არს სომხითის სამეფოვსა და არიან დღეს გამაჰმადიანებულნი; მაგრა ქრისტიანენი მრავალნი იპოვებიან აქა – სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედნი ქართველნიცა; აქუს მთა, მაგრა ბარი უდიდესი აქუს; და არს ვაკე მინდურიანი, უტყეო ძევს სამხრეთ კერძო და მცირედრე დაზიდულ დასავლით კერძოდ. ზის ფაშა ორთულიანი და ხან სამთულიანი, და არს შემძლებელი თავისაგ ქვეყანაში ორი ათასის მეომრის კაცის შოვნისა; და ჩვენის ქვეყნის ადგილების საზღვარი და ყარსისა ერთმანერთში არიან. ამასაც მრავალი ადგილი აქუს ლეკისაგან აოხრებული, და არიან ესენიც ომში შეუბედავნი, ჯაბანნი და გამოუცდელნი.

აღწერა ყარსისა

ყარსი არს ქვეყანა ერთი მახლობელ არარატის²⁷ მთისა. ესეცა ნაწილი არს ქართლისა სამეფოსა. და არიან დღეს გამიხმადიანებულნი²⁸, მაგრა ქრისტიანენი მრავალნი იპოვებიან აქა სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედნი ქართველნიცა. აქვს მთა მაგარი (sic), ბარი უდიდესი აქვს. და არს ვაკე მინდურიანი უტყეო ძე[ვ]ს სამხრით კერძო და მცირედრე დაზიდულ²⁹ დასავლით კერძოდ. ზის ფაშა ორთულიანი და ხან სამთულიანი, და არს შემძლებელი თავისავე ქვეყანაში ორის ათასის მეომრის³⁰ კაცის შოვნისა. და ჩვენის ქვეყანის ადგილების სამძღვარი³¹ და ყარსისა ერთმანეთში არიან. ეგრეთვე საათაბაგოსაცა მესამძღვრენი³² არიან. ამასაც³³ მრავალი ადგილები³⁴ აქვს ლეკთაგან აოჯრებული, და არიან ესენიც ომში ჯაბანნი და შეუბედავნი.

24 A იმათგან. 25 A აქუსთ. 26 A დაკლებულ. 27 B არარატისა. 28 A გამახმადებულნი. 29 B დაზიდულ (sic). 30 A მეომრის abs. 31 B სამზღვარი 32 A მესამძღვრენი (sic). 33 B ამასაცა. 34 B ალაგები

აღწერა ბაიაზეთისა

ბაიაზეთი არს ქვეყანა ერთი, რომელშიაც ზის ფაშა ორთულიანი, და არს ნაწილი სომხითის სამეფოდსა, და შეუძლია გამოყვანა თავისავ ქვეყანაში უჯამაგროს კაცისა, მეომრისა, ათას ხუთასისა. აქ იპოვებიან მრავალნი ქრისტიანენი – სარწმუნოებით სომეხნი. ეს ბაიაზეთის ქურთები ხვანთქარს მაგოდნად არას ემსახურებიან, თუ არ თავისის ნებითა. ძევს სამხრით კერძო და დამოკიდულ არს ზურგსა არარატისასა, და მესამზღურენი არიან ერევნისა, სალმასისა და ყარსისა, და ესენი იმათზედ ომში უფრო გამოცდილნი არიან და აქუსთ ქვეყანა შენიდა მტრისაგან წაუმხდარი.

აღწერა ერევნისა

ერევანი არს ერანის საბეგლარბეგო ადგილი ერთი, რომელიც რომ ყოფილა პირველ სომეხთ მეფისა ტახტი; ზის აქა ბეგლარბეგი, მაგრა უმკვიდრო, და აქავ არს ტახტი სომეხთ ქათოლიკოზებისა. მთავ მრავალი აქუს და ბარიცა, და არს ნაყოფიერ-მოსავლიანი. სახლობენ აქა მრავალნი ქრისტიანენი სარწმუნოებით სო-

აღწერა ბაიაზეთისა

ბაიაზეთი არს ქვეყანა ერთი, რომელშიაც ზის ფაშა ორთულიანი, და არს ნაწილი სომხითის სამეფოდსა. და შეუძლიან გამოყვანად თავისავ ქვეყანაში უჯამაგროს მეომრის კაცის³⁵ ათას ხუთასისა. აქა იპოვებიან მრავალნი ქრისტიანენი³⁶ სარწმუნოებით სომეხნი. ესე უკვე ბაიაზეთელი ქურთები ხვანთქარს³⁷ ეგოდენად არას³⁸ ემსახურებიან, თუ არ თავისის ნებითა. ძე[ვ]ს სამხრით კერძო და დამოკიდებულ არს ზურგსა არარატისასა. და მესამძღურეთ³⁹ არიან ერევნისა და სალმასისა და ყარსისა. და ესენი იმათზედ ომში უფრო გამოცდილნი არიან. და აქუსთ ქვეყანა შენი და წაუმძდარი.

აღწერა ერევნისა

ერევანი არს ერანისა⁴⁰ საბეგლარბეგო ადგილი ერთი, რომელიც რომ ყოფილა პირველ სომეხთ⁴¹ კელმწიფის ტახტი⁴². ზის აქა ბეგლარბეგი, მაგრა უმკვიდრო. და აქავ არს ტახტი სომეხთ⁴³ კათოლიკოზისასა. ხოლო აქვს მთაცა⁴⁴ და ბარგიცა მრავალი⁴⁵, და არს ნაყოფიერ-მოსავლიანი⁴⁶. სახლობენ⁴⁷ აქა მრავალნი

35 B კაცისა. 36 A ქრისტიანენი. 37 B ხვანთქარისა. 38 AB არს (sic). 39 B მესამძღურეთ. 40 B არანისა. 41. B სომეხთ (sic). 42 B ხატი (SiC). 43 B სომეხთ. 44. B მთაცა (sic). 45 A მთაცა და ბარიცა მრავალი] მთაცა მრავალი და ბარიცა. 46 AB მოსავალნი. 47 B სახლობენ (sic).

მეხნი. ამათი ქვეყანა წამხდარი იყო ათას-თხუთმეტის წლის (?) წინათ ლეკთაგან და ყიზილბაშთაგან, სანამდის ჩვენ ხელს დავაფა-

ქრისტიანენი სარწმუნოებით სომეხნი. ამათი [ქვეყანა]⁴⁸ წამხდარი იყო ათის-თხუთმეტის წლის წინათ⁴⁹ ლეკთაგან და ყიზილბაშთა-

რებდით. ახლა რომ ჩვენგან ხელ-
დადებულნი შვიქნენ, ყველათგან
დაფარულნი არიან, და ჩვენ გვე-
მსახურებინ, მაგრა უშენი ადგი-
ლიც მრავალი აქუსთ. ძევს სამხ-
რით კერძო, საშუალ ქართლისა
და ბაიაზეთისა ჩვენის ქვეყნის სი-
რონი და ესე ერთმანერთში არიან.
ჩვენსა და იმათ შუა მთა ძევს ურ-
მისა და ქარავნის სავალია. და
შეუძლია გამოყვანა თავისავ, ქვე-
ყანაში ორის ათასის მეომრის კა-
ცისა, მაგრა ესენიც ომსა და შებ-
მაში ჯაბანნი, შეუძმართავნი და
გამოუცდელნი არიან უფროსდა.

გან, მანამდის მისი სიმაღლე მე-
ფე ირაკლი მეორე კელს დაჰსდებ-
და⁵⁰ და საფარველსა ქვეშე თვის-
სა შემოიყვანდა. და ოდეს ამისსა
სამყრობელს ქვეშე⁵¹ შემოვიდა,
მაშინ ყოველთაგან უვნებლად და-
შთენ და მისსა⁵² სიმაღლესა ირა-
კლი მეფესა მეორესა დაუწყესმო-
ნება და ხარკთა მიცემა. ეგრეთვე
აქვსთ ადგილნი⁵³ მრავალნი უშე-
ნად, რომელი სძე[ვ]ს სამხრით
კერძო საშუალ ქართლისა და ბა-
იაზეთისა. ჩვენისა ქვეყანისა [სი-
რონი] და ესე ერთმანეთში არიან.
ჩვენსა და იმათ⁵⁴ შუა მთა ჰსძე[ვ]ს
ეს გვარი, რომელ ურემი და ქარ-
ვანი გარდავა. და შეუძლიან გა-
მოყვანა თავისავ ადგილში ორის
ათასის მეომრის კაცისა⁵⁵. მაგრამ
ესენიც შებმასა და ომსა შინა ჯა-
ბანნი და გამოუცდელნი⁵⁶ არიან.

აღწერა განჯისა

განჯა არს ქვეყანა ერთი ერა-
ნის საბეგლარბეგო, ქალაქი პატი-
ოსანი და ციხე ქებული. ესენი
ჩვენზედ მახლობელნი მესამზღუ-
რენი არიან ამათში ქრისტიანენი
მრავალნი არიან, სარწმუნოებით

აღწერა განჯისა

განჯა არს ქვეყანა ერთი ერა-
ნის საბეგლარბეგო, ქალაქი პა-
ტიოსანი და ციხე ქებული⁵⁷. ესე-
ნი საქართველოსა ზედა მახლო-
ბელნი მესამძღვრენი⁵⁸ არიან. ამათ
ში ქრისტიანენი⁵⁹ არიან⁶⁰ მრავალ-

48 AB ამათი (sic). 49 B წინათ. უკან. 50 B დასდებდა. 51 B თვისსა
შემოიყვანდა და ოდეს მისსა სამყრობელს ქვეშე abs. 52 B ამისა (sic). 53 B
ადგილნი abs. 54 A ამათს. 55 A კაცისა. 56 A გამოუცდენი (sic). 57 A ქებულ.
58 B მესამძღვრენი. 59. A ქრისტიანენი. 60 B არაიან (sie).

სომეხნი; მთასა თუ ბარში არს
ადგილი ნაყოფიერი, და უზისთ
ხანი მემკვიდრეობით; ამათ შეუ-
ძლია თავისავ ქვეყანაში სამის ათა-
სის მეომრის კაცის გამოყვანა.
ძევს ქვეყანა ესე საშუალ აღმო-
სავლისა და სამხრისა – შირვანისა,

ნი სარწმუნოებით სომეხნი. მთა
სა თუ ბარში არს ადგილი ნაყო-
ფიერი, და უზისთ ხანი მემკვიდრე-
ობითი ამათ შეუძლიათ თავისავ
ქვეყანაში სამის ათასის მეომრის
კაცის გამოყვანა. ჰსძე[ვ]ს⁶¹ ქვე-
ყანა ესე საშუალ აღმოსავლისა და

ყარაბალისა, ერევნისა, ხამსისა და ქართლის შუათ; მთიან-ბარიანი და წყლიან ნაყოფიერი. ამ განჯის მეპატრონენი გარეშემო მეზობლებისაგან და თავისის ხალხისაგან ბევრჯელ გარდაცვივდენ თავისის ადგილიდამ, და ჩვენის მოხმარებით და ჯარის მიცემით მტრებიც გაუფუჭეთ, ქალაქი, ციხე, ქვეყანაც მიუღვეით ამათ მტრებსა და ისევ ეს მემკვიდრეები დავსხით, და ჩვენგან დაპყრობილი ადგილები იმათვე მივეცით; და ამ მიზეზებით ერევანსავით გვმორჩილებენ შემღებისაებრ, და რადგანც ლეკზედ მახლობლად არიან, ამათი მძევლებიც გუყავს; და ომში ერევნელთაგან უმეტესი და უმხნესი გამოცდილება აქუსთ.

სამხრისა, შირვანისა⁶², ყარაბალისა, ერევნისა, ხამსისა და ქართლისა შუათ. მთიან-ბარიანი და წყლიან-ნაყოფიერი. ამ განჯის მეპატრონენი გარეშემო მეზობლებისაგან⁶³ და თავისის ხალხისაგან⁶⁴ ბევრჯერ გადაცვივდენ⁶⁵ თავის ადგილიდამ, და საქართველოს მეფის ირაკლის მეორისაგან მოწყობებით და ჯარის მიცემით მტრებიც გაუფუჭდათ და დაუმარცხდათ. ქალაქი-ციხე და ქვეყანაც მიუღეს მათთა მტერთა და აგრეთვე იგივე მემკვიდრენი დასვეს, და მეფის ირაკლისაგან⁶⁶ დაპყრობილი ადგილები მათვე მიეცათ. და მიზეზითა უკუშ ამითა ერევანისაებრ მორჩილება დაიწყეს და ხარკის მიცემა მეფეს⁶⁷ ირაკლის⁶⁸ შემღებისაებრ⁶⁹ მათისა. და რადგანც⁷⁰ ლეკზედ მახლობლად იმყოფებიან, მიზეზითა ამითა განჯის ქვეყანის მძევალნი ტფილისს⁷¹ იმყოფებიან. გარნა ომსა შინა ერევნელთაგან უმეტეს გამოცდილება აქვსთ.

61 A ჰბეს. 62 A შირვანის. 63 A მეზობლებისგან. 64 A ხალხისგან. 65 B გადაცვივდენ abs. 66 A ირაკლისგან. 67 B და მიზეზითა... მეფეს abs. A. მეფის 68 B ირაკლისა. 69 A შემღებისაებრ. 70 B რათგან. 71 მიზეზითა ამითა... ტფილისს abs.

აღწერა ხამსისა

ხამსა არს ქვეყანა ერთი, რომელსა შინა არიან შვიდნი სამელიქონი; ესენი ქრისტიანენი არიან, სარწმუნოებით სომეხნი, და უზისთ ამათაც კათალიკოზი, და სპარსთ მეფისა სახლელუით ხარჯის მძლეველნი ყოფილან ესენიც. როდესაც სპარსეთის ჯელმწიფობა მოიშალა, იმ ადგილის ერთმან ელის კაცმან მაჰმადიანმა, გვა-

აღწერა ხამსისა

ხამსა არს ქვეყანა ერთი, რომელსა შინა არიან შვიდნი⁷² სამელიქონი. ესენი სრულიად ქრისტიანენი, გარნა სარწმუნოებით სომეხნი. და უზისთ ამათ⁷³ კათოლიკოსი⁷⁴ და სპარსთა⁷⁵ მეფისა სახლელუთა⁷⁶ ხარჯის მძლეველნი ყოფილან ესენი. ოდესცა სპარსეთისა ჯელმწიფობა მოიშალა, ამა⁷⁷ ადგილისა ერთმა ელის კაცმან,

რით ჯოანშირმან, ძალი მოიცა, და ამ ხამსის საშუალებად ადგილს ციხე არის ძველადგან მაგარი, და სივერაგითა დაიპყრა ის ადგილი; რამდენჯერმე ჩვენსა და ამ ჯოჰანშირში შფოთი ჩამოვარდა, და, ძალითა ღვთისათა, ჩვენგან და ჩვენის ჯარისაგან დამარცხდენ და დაირბნენ, არა თუ ის ქრისტიანენი სომეხნი – არა, მარტოდ ის ჯოჰანშირნი. ამ ჟამად მიზეზები შემოგვიხდა იმ გვარი, რომ ჩვენსა და იმათში მშვიდობა არის. აქუს ხამსას სიმაგრე დიდი, მთა მრავალი კლდიან-ტყიანი და ბარიცა აქუს წყლიანი, დიდად ნაყოფიერ. თავის ქვეყანაში შეუძლია გამოყვანა ჯოანშირსა მეომრის კაცისა ორი ათას ხუთასისა, და სომეხნიცა გამოვლენ ოთხი ათას ხუთასი. ძვეს საშუალებად აღმოსავლისა და სამხრეთისა ქვეყანა ესე

მაჰმადიანმან, გვართ ჯოჰანშირმან, ძალი მოიცა, და ამა ხამსისა საშუალებად ადგილსა ძველთაგან ციხე არს მაგარი, სივერაგითა დაიპყრა ადგილი იგი. რაოდენჯერმე საქართველოს მეფის⁷⁸ ირაკლის მეორისა და ამა ჯოჰანშირის შორის შფოთი ჩამოვარდა. და ძალითა ღვთისათა, საქართველოს მეფის ირაკლისა⁷⁹ და მისთანა⁸⁰ სპათაგან დამარცხდენ, დაირბნენ⁸¹ და შეიმუხრნენ არა თუ შვიდნი სამელიქონი სომეხნი ქრისტიანენი, არამედ მარტოდ იგი ჯოჰანშირი⁸². და შემდგომად შემოხდა მიზეზი რომელიმე, რომელ მშვიდობა იქმნა ორთავე შორის და დაზავება. აქუს ხამსა[ს]⁸³ სიმაგრე დიდი, მთა მრავალი, გარნა კლდიანი და ტყიანი, და ბარიცა აქუს წყლიანი-ნაყოფიერი. თავის ქვეყანაში შეუძლიან გამოყვანა ჯო-

72 AB შვიდი. 73 B ამ. 74 B კათაოლიკოსი. 75 A სპარსთ. 76 A სახლეულთ. 77 B იმა. 78 B მეფისა. 79 A ირაკლის. 80 B მისთა. 81 B დაირბენ. 82 B ჯოანშირი. 83 AB ხამსა.

და უჭირავსთ ამათ საზღვრამდე ყარადაღისა და განჯისა, და არს საშუალებად შირვანისა და ბახჩევნისა, განჯისა და ყარადაღისა. კაცნი ამ ხამსისანი არიან, რომელნიც რომ სომეხნი არიან, დიდად მამაცნი, მეომარნი და შემბედავნი, და ამ მელიქების ერთმანერთში შურისა და მტრობის ჩამოვარდნამ ჯოანშირების ხელში შეყარნა ესე სომეხნი.

ჰანშირსა⁸⁴ მეომრისა კაცისა ორი ათას ხუთასის⁸⁵ და სომეხნიცა გამოვლენ ოთხი ათას ხუთასი. სძე[ვ]ს საშუალებად აღმოსავლისა და სამხრეთისა⁸⁶ ქვეყანა ესე, და უჭირავსთ იმათ საზღვრამდე ყარადაღისა და განჯისა. და არს საშუალებად შირვანისა და ნალჩევანისა განჯისა და ყარადაღისა⁸⁷. კაცნი ამა ხამსისანი, რომელნიცა სომეხნი არიან, ფრიად მამაცნი, მეომარნი და შემბედავნი. და ამ მელიქებში ერთმანეთის შურისა და მტრობის⁸⁸ ჩამოვარდნამ ჯოჰანშირის⁸⁹ კელში შეჰყარნა ესე სომეხნი.

აღწერა ყუბისა

ყუბახანი, რომელიც რომ არის ერთის მდარის ადგილის მეზატონე, მაგრა ამ ყუბახანმან დალისტანის ლეკის ძალითა დაიჭირა დარუბანდი, ბაქო და სალიანი, და მისი გარეშემო ადგილები, და ამ ადგილების დაჭერით ამ ახლო ხანებში არზი მიჰსწერა ხვანთქარსა იმ ძალით, როგორც წინათ სულხავს შირვანი ეჭირა, რომელიც ჰერანის ერთი საბეგლარბეგო ადგილია და ხვანთ[ქ]რისაკენ იყო, ამანაც ისე მოინდომა, და იმ არზის პასუხად ფარვანი და ბძანება მიუვიდა ხვანთქრისაგან რომელიც ჩვენ ვსცანიით ესრეთ: შენ მან-

აღწერა ყუბისა

ყუბა-ხანი, რომელიც არის ერთი⁹⁰ მცირის ადგილის მეზატონე, მაგრა ამა ყუბა-ხანმა, დალისტანის ლეკი[ს] ძალით⁹¹ დაიჭირა დარუბანდი, ბაქო⁹² და სალიანი და ამისი გარეშემო ადგილები, და ამა ადგილთა დაჭერით ამ ახლო ხანებში არზი მისწერა ხვანთქარსა⁹³ ამა ძალით რომ, როგორც წინათ⁹⁴ სულხავს შირვანი ეჭირა რომელიც ერანის ერთი საბეგლარბეგო ადგილია⁹⁵ და ხვანთქრისაგან იყო, ამანაც ესე მოინდომა, და ამ არზის პასუხად ფარვანი და ბრძანება მოუვიდა ხვანთქრისაგან⁹⁶, რომელიცა ჩვენ ეს-

84 B ჯოანშირსა. 85 A კაცისა. 86 AB სამკრეთისა. 87 B და განჯისა. და არს... ყარადაღისა abs, 88 A მტერობის. 89 AB ჯოანშირის. 90 A ერთის. 91 B ძალით. 92 A ბოლო (sic). 93 A ხვანქარსა, B ხვანთქარა. 94 A წინათა. 95 B ადგილი. 96 A ხვანთქრისაგან, B ხვანთქრისაგან.

22

დედან იმ ზღვის პირები გაამაგრეო, წამოდეგ მანდედამ და შირვანი დაიჭირეო, როგორც სულხავს ეჭირაო. ადგა წამოვიდა დალისტანის ჯარითა და შირვანი დაიჭირა, იქიდან შაქის ხანზედ მოვიდა და დაამარცხა. ეს საქმე რომ ჩვენთან განცხადებული შეიქნა, ამ ჟამად ჩვენ შაქის ხანს ჯარით შემეწიენით და ამ ჩუჭნის შეწევნის გამო ყუბახანს თავისი წადილი დაუხსნა და შერიგება მოინდომა, და შემორიგდა.

რეთ ვსცანი[თ]⁹⁷: „შენ მანდედამ ეგ ზღვის პირები გაამაგრეო⁹⁸, წამოდეგ⁹⁹ მანდედამ¹⁰⁰ და შირვანი დაიჭირეო, როგორც სულხავს ეჭირა“-ო. ადგა წამოვიდა დალესტანის¹⁰¹ ჯარითა და შირვანი დაიჭირა. იქიდან შაქის ხანზედ მოვიდა და ის დაამარცხა. ეს საქმე რომ ირაკლი-მეფესთან განცხადებული შეიქნა, იმ ჟამად¹⁰² მეფემან ირაკლიმან შაქის ხანს ჯარი მიაშველა შესაწევნელად.

აღწერა კუმუხისა

კუმუხის მთავარი ქურდულად გუმტერობენ! ამ კუმუხის ბატონს სანამდის მამა ცოცხალი ჰყვანდა,

აღწერა კუმუხისა

კუმუხის მთავარი, რომელიც¹⁰³ ირაკლი მეორე საქართველოს მეფესთან იყო შემარიგებელი, მაგ-

ხვანთქარი ხაზინასაც უგზავნიდა, ძალსაც აძლევდა და კიდევ ელაპარაკებოდა, და შირვანიც ეჭირა, და ახლა ამისი შვილებიც ნიადაგ ხვანთქარს ელაპარაკებინ, და მუდამად მიდიან, მიდიან და მოდიან, და ახლაც იქ არის; ამ ჟამად ერთი სულხავას შვილი ხვანთქართან მივიდოდა, ყირიმში კი მივიდა, იქ იყო და ამ ამბებში არ იქნა და რა არა – აღარა ვიცით რა. და ესეც ითქვა, რომ ხვანთქარს ვითამ ჯარის თაობა მიეცეს იმისათვის. და სულ ქვეყანაზედ განცხადებულია თუ როგორ გულსმოდგინებით გუმტერობენ ან კუ-

რა კუმუხის მთავარს რაც ოდენ კაცი ჰყვანდა, იგინი ქართლსა და კახეთს¹⁰⁵ ქურდულე მტერობდენ.

ამას უკუღ¹⁰⁵ კუმუხის ბატონსა, ვიდრემდის მამა ცოცხალი ჰყვანდა, ხვანთქარი ხაზინასაც უგზავნიდა, ქალსაც აძლევდა და კიდევ ელაპარაკებოდა, და შირვანიც ეჭირა. და შემდგომად მისნი შვილნი ნიადაგ ხვანთქარს ელაპარაკებოდენ, და მუდამ მივიდოდენ და მოვიდოდენ. შემდგომად ერთი სულხავთა¹⁰⁶ შვილთაგანი ხვანთქართან მივიდოდა, ყირიმს მივიდა, მუნ იყო და შემდგომად არღა იქმნა უწყე-

97 A რომელიცა ჩვენ ესრეთ ჩვენ ვსცანი, B რომელიცა ჩვენ ვჰსცანი ესრეთ. 98 B გამაგრეო. 99 A წამოდექ. 100 B მანდამ. 101 B დაღესტანს. 102 AB ამჟამად. 103 B რომელიცა. 104 A ქართლს და კახეთს, B ქართლსა და კახეთსა. 105 A უკვე. 106 A სურხავთა, B სუხავთა.

მუხის კაცნი, ან უცემისა, და მის კაცნი, და ან შამხალის კაცნი, და ან რომელნიმე დაღისტანის ადგილები, და ზოგნი ლეკნი კიდევ შემოგვიერთდნენ რომელთამე მიზეზებითა.

ბულ, თუ რა იქმნა ანუ სადათ წარვიდა. და ითქვა ჟამთა რაოდენთამე შემდგომ, რომ ვითამც ხვანთქარს ჯარის-თაობა მიეცეს იმისთვის¹⁰⁷. სრულიად ქვეყანასა ზედა განცხადებულა, თუ ვითარ გულსმოდგინებით მტერობენ საქართველოს ანუ კუმუხის კაცნი, ან უცემის¹⁰⁸ და იმის კაცნი, და ან რომელნიმე დაღისტანის¹⁰⁹ ადგილში. და ზოგნი ლეკნი კიდევ შემოგვრიგდენ რომლითამე მიზეზითა.

აღწერა შაქისა

შაქის ხანი, რომლის პაპას ჰაჯი ჩალაბი ერქვა და ამ ჰაჯი ჩალაბის მამა სომხის ხუცესი იყო, და თვითონ ჰაჯი ჩალაბი გარდაქცეული იყო მაჰმადიანობასა ზედა,

აღწერა შაქისა

შაქის ხანი, რომლისა პაპასა ჰაჯი ჩალაბი ეწოდებოდა და ამ ჰაჯი ჩალაბის მამა სომხის ხუცესი იყო, და თვითონ ჰაჯი¹¹⁰ ჩალაბი გარდაქცეულ იყო მაჰმადი-

და ოსტატობითა რითმე დაიჭირა
ის ადგილი ჰაჯი ჩალაბმან. ძვე-
ლად ეს ადგილი კახეთის სამეფოს
ნაწილი ყოფილა და ძალით წარ-
თმევიათ მაჰმადიანთაგან დროთა
შაჰაბაზ არარკელისა, სპარსეთის
ჯელმწიფისათა. ამას შინა მსახლო-
ბელნი არიან მრავალნი ქრისტი-
ანენი სომეხნი ცხადად და ქართ-
ველნი ფარულად, მაჰმადიანთა
შიშითა. ძევს ქვეყანა ესე შირვა-
ნის შემოდევნებით იალბუზის კალ-
თის ქვეშე და კახეთის დასწორე-

ანობასა¹¹¹ ზედა, და ვერაგობითა
რომლითამე დაიჭირა, ადგილი იგი
ჰაჯი ჩალაბმან. ძველთაგან ადგი-
ლი ესე კახეთისა სამეფოს ნაწი-
ლი ყოფილა და ძალით წაურთ-
მევიათ მახმადიანთაგან დროთა
შაჰაბაზ¹¹³ პირველისა¹¹⁴ სპარსე-
თის¹¹⁵ ჯელმწიფისათა. მას¹¹⁶ ში-
ნა მსახლობელნი არიან მრავალნი
ქრისტეანენი¹¹⁷ სომეხნი ცხადად
და ქართველნი ფარულად, მახმა-
დიანთა შიშითა. ჰსძე[ვ]ს ქვეყანა
ესე შირვანის შემოდევნებით¹¹⁸,

107 B ამისათვის. 108 B უცუმისა. 109 B დალისტნისა. 110 A აჯი. 111 A
მაჰმადიანობას. 112 B წარურთმევიათ. 113 A შააბაზ. B შაჰაბაზი. 114 B პ~ლისა
115 B სპარსეთისა. 116 A ამას. 117 A ქრისტიანენი. 118 B შემჩვენებით (sic).

24

ბით მიდევნებითა. მთად იალბუ-
ზი აქუს და ზარიცა აქუს, და
არს კახეთზე აღმოსავალით კერძო.
შემძლებელი არის თავისავ ქვეყა-
ნაში სამის ათასის მეომრის კა-
ცის გამოყვანისა. დღევანდლამდის
ჩვენსა და იმათში დიდი მტერო-
ბა იყო ხანდახან, და ოდესმე მშვი-
დობა და შერიგება იყო,

იალბუზის კალთის ქვეშე¹¹⁹ და კა-
ხეთის დასწორებით მიდევნებითა.
მთად იალბუზი აქუს, რომელიც
კახეთზედ აღმოსავალით¹²⁰ კერძო
ძე[ვ]ს. შემძლებელი არის თავისავ
ქვეყანაში სამის ათასის მეომრის
კაცის გამოყვანისა. დღევანდლამ-
დის ჩვენსა¹²¹ და იმათში დიდი
მტერობა იყო, ხანდიხან და ოდეს-
მე მშვიდობა და შერიგება იყო.

აღწერა ალის სულტანისა

ალის სულტანი, რომელიც ძვე-
ლად კახეთის მეფის ერთი მთა-
ვარი არის და კახის სულტნად
სახელდებული, და დროთა შაჰაბაზ
პირველისათა გაჰმადიანებული.,
და გამდგარი კახეთის სამეფოსა-
ანგ, და ესეცა აღმოსავალით ძევს
კახეთზე.

აღწერა ჭარის ხეობისა, ჯინი- ხისა, თალისა და ბელაქნისა

თალის ხეობა, ჯინის ხეობა და

აღწერა ალის სულტანისა, ჭა- რელთ¹²² და იმ პირობისა

ალის სულტანი, რომელიც ძვე-
ლად¹²³ კახეთის მეფის ერთი მთა-
ვარი არის და კახის სულტნად
სახელდებული და დროთა და¹²⁴
ჟამთა შაჰაბაზ¹²⁵ პირველისათა გა-
მახმადიანებულნი¹²⁶ და დამდგარი
კახეთის სამეფოსაგან. და ესეცა¹²⁷
აღმოსავალით¹²⁸ ძე[ვ]ს კახეთზედა.
ჯინიხის ჯეობა¹²⁹, თალის ჯეობა¹³¹,
ჭარის ძეობას¹³¹, ბელაქნის ჯეობა,
ესენი უბატონონი არიან. და ამა-

ბელაქნის ხეობა ესენი უბატონო-
ნი არიან და ამათი ხალხი ვაკის
რაიათი თარაქამაა, რომელშიაც
იპოვებინ მცირედნი ქრისტიანე-
ნი, ზოგნი მართლმადიდებელნი
ფარულად და ზოგნი სომეხნი
არიან განცხადებულად. ძველად
ეს ადგილები სულ კახეთის სამე-
ფოს ნაწილები არიან და ამ მახ-

თი ხალხი ვაკისა¹³² რადათი¹³³
თარაქამა[ა], რომელშიაც იპოე-
ბიან¹³⁴ მცირედნი ქრისტიანენი¹³⁵,
ზოგნი მართლმადიდებელნი ფა-
რულად და ზოგნი სომეხნი არიან
განცხადებულად ძველად ეს ად-
გილები სულ კახეთის სამეფოს
ნაწილნი¹³⁶ არიან, და ამ მახლო-
ბელ ჟამებში¹³⁷ მრავალჯერ უმსა-

119 B ქვეშ. 120 A აღმოსავალით. 121 A ჩვენს. 122 A ჭარელთი. 123 A
ძველათ. 124 B დროთა და abs. 125 B შაჰბაზ. 126 AB გამახმადიანებულნი. 127
A ესეც. 128 A აღმოსავალით. 129 A ჯეგობა. 130 A თალის ჯეგობა abs. 131 A
ჯეგობა. 132 B ვაკის. 133 A რაითი. 134 A იპოვებინ. 135 A ქრისტიანენი. 136
A ნაწილები. 137 B თემებში.

25

ლობელს, ჟამებში მრავალჯერ უმ-
სახურიათ კახეთის მეპატრონეთა-
თვის, და ეს ადგილები მოხრე-
ბულა შაჰბაზ პირველისა დროთა,
და ამ მოხრებულს ადგილებზედ
ზოგი თათარი თვითონ დაუსახლე-
ბია შაჰბაზს და ზოგნი ლეკნი
თვითონ გარდმოსახლებულან და
დაშენებულან. ამათ დაღისტანის
იალბუზზედ უყუდიათ ზურგი და
ძალიც იმათგანა აქუსთ. შიგა და
შიგ ის ქვეყნები ხან შემორიგე-
ბულნი არიან ჩვენთან და ხან აშ-
ლილნი. შამახიდან ბელაქნამდი-
სინ მრავალჯერ ჩვენს მტერობა-
ზედ ერთნი ყოფილან; და დაღი-
სტანის ძალს გარდა შეუძლია ამ
ძირობასა მეომრის კაცის გამო-
ყვანა ხუთის-ექუსის ათასისა: ესე-
ნი სულ კახეთის მიწაში სახლო-
ბენ და ქისიყის ასე ახლოს მეზო-
ბელნი არიან, რომ სოფლით სო-
ფლამდე ზოგი ოცდაათი ვერსი
არის და ზოგი ოცდახუთი-
სა, და არს ქვეყანა ესე ძნელად
შესასვლელი, ტყიანი, მრავალ-
წყლიანი და მაგარი.

ხურიათ¹³⁸ კახეთის მეპატონეთა-
თვს¹³⁹, და ეს ადგილები აოჯრე-
ბული¹⁴⁰ შაჰბაზ¹⁴¹ პირველის¹⁴²
დროს. და ამ აოხრებულს¹⁴³ ადგი-
ლებზედ ზოგი თათარი თვითონ¹⁴⁴
დაუსახლებია შაჰ[ა]ბაზსა¹⁴⁵ ზოგ-
ნი ლეკნი თვითონ¹⁴⁶ გარდმოსა-
ხლებულან¹⁴⁷ და დაშენებულან.
ამათ დაღისტანის იალბუზზედ¹⁴⁸
უყუდიათ ზურგი, და ძალიც იმათ-
განა¹⁴⁹ აქესთ¹⁵⁰. შიგა და შიგ¹⁵¹
ხან შემორიგებულნი არიან საქარ-
თველოს მეფესთან და ხან აშლილ-
ნი. შამახიდან¹⁵² ბელაქნამდის
მრავალჯერ საქართველოს მტე-
რობაზედ ერთნი ყოფილან. დაღი-
სტანის ძალს გარდა შეუძლიათ ამა
ძირობისა მეომრის კაცის გამო-
ყვანა ხუთის-ექუსის¹⁵³ ათასისა.
ესენი სულ კახეთის 154 მიწაში სახ-
ლობენ და ქისიყისა. ესრეთ ახ-
ლო¹⁵⁵ მეზობელნი არიან, რომ
სოფლითი სოფლამდე ზოგი ოც-
დაათი ვერსი არის და ზოგი
ოცდა ხუთისას და არს ქვეყანა
ასე ძნელად შესასრული, ტყი-
ანი, მრავალწყლიანი და მაგარი.

აღწერა ხუნძახისა

ხუნძახის მთავარი, რომელიც არის ავარი, დაღისტანში, და არს ქვეყანა ამისი მთის ადგილი; თავისი ყმა მეომარი გამოუა ათას

აღწერა ხუნძახისა

ხუნძახის მთავარი, რომელიც არის დაღისტანში, და არს ქვეყანა ამისი მთის ადგილი. თავისი¹⁵⁶ ყმა მეომარი გამოვა ათას ხუ-

138 B უმსახურნიათ. 139 B მეპატრონეთათუს. 140 B აოკრებულ. 141 B შაჰბაზ. 142 A პირველისა. 143 B აოხრებული. 144 A თვთონ. 145 A შაჰბაზს, B შაჰბაზ, 146 A თვთონ. 147 B გარდამოსახლებულან. 148 B იალბუზედ. 149 B იმათაგანი. 150 B აქუსთ. 151 B შიდა და შიგ. 152 A შამახიიდან. 153 A ექვსისა, B ექვსასის (sic). 154 B კახეთისა. 155 B ახლო abs. 156 B თვსი.

26

ხუთასი, და როდესაც მოინდომებს, დაღისტანში იშოვნის თხუთმეტს-თექუსმეტს ათასს კაცს, და არს კახეთზედ აღმოსავ[ა]ლსა და ჩრდილოს საშუალ. ძველად კახეთის მეფის ერისთავი ყოფილა; ჟამთა ვითარებისაგან და მოჰამადიანთ ძალისაგან სხუა ადგილებიც მრავალი ჩამო[უ]რთმევიათ კახეთსა და ესეც მიღებიათ. ესენი წინა ხანებში ხან შემორიგებული იყო ჩვენთანა და ხან არა; მასუკან დიდი მტერობა მოინდომა ჩვენზედა, დაღისტანის ჯარით მოვიდა უეცრად და ქართლში ერთს ციხეს შემოადგა; შევებენით და დიდად დამარცხდა ჩვენგან, ძალითა ღვთისათა, და მრავალნი ამოსწყდნენ. მეორეს წელიწადზედ კიდევ შური იძია ჩვენზედ და მეორედ წამოვიდა კიდევ დაღისტანის ოცდაორი ათასის ლეკითა, და რაც კახეთის მეზობლები იყუნენ შირვანს ზევით, ანუ განჯელნი, ამათაც ძალი მოსცეს, ჰაჯი ჩალაბი შვილი და ალის სულტანი თვთონ იყუნენ, ჰარელნი, თალაღელნი და სულ იმ ძირობის კაცნი, – ესენიც იქნებოდნენ ათი-

თასი. და როდესაც მოინდომებს, დაღისტანში იშოვის თხუთმეტს-თექუსმეტს¹⁵⁷ ათას¹⁵⁸ კაცს¹⁵⁹. და არს კახეთზედ აღმოსავალსა და ჩრდილოსა საშუალი ძველად კახეთის მეფის ერისთავი ყოფილა. ჟამთა ვითარებისაგან და მაჰმადიანთა¹⁶⁰ ძალისაგან სხვა ადგილებიც მრავალი ჩამოურთმევიათ კახეთსა¹⁶¹ და ესეც მიჰღებიათ¹⁶² ესენი წინა¹⁶³ ხანებში ხანშემარბებული იყო საქართველოს მეფეს ირაკლისთან და ხან არა. შემდგომ დიდი მტერობა¹⁶⁴ მოინდომა ჩვენზედა, დაღისტანის ჯარით მოვიდა უეცრად და ქართლში ერთს ციხეს შემოადგა. შევებენით და დიდად დამარცხდა საქართველოს მეფის ირაკლის მეორისაგან ძალითა ღვთისათა, და მრავალნი ამოსწყდენ. მეორეს წელს კვალად შური იძია საქართველოზედ და მეფეს ირაკლის ზედა, და მეორედ წარმოვიდა კიდევ დაღისტანის ოცდაორის ათასის ლეკით. და რაც კახეთის მეზობელნი იყვნენ შირვანს¹⁶⁵ ზევით, ანუ განჯელნი, ამათაც ძალი მისცეს. [ჰ]აჯი ჩალაბის შვილი და ალი-სულტანი თვი-

ათასი კაცი, და კახეთის ერთს ციხეს შემოადგენენ; სანამდის ჩვენ ჯარს შემოვიყრიდით, ჩვენს მისულამდის. წინათვე ჯარი მივაშვე-

თონ იყვნენ, ჭარელნი¹⁶⁶, თალა-
ლელნი და სრულიად იმ ძირობის
კაცნი, ესენიც იქმნებოდენ ათი
ათასი კაცნი. და კახეთს¹⁶⁷ ყვარ-

157 B თექვსმეტს abs. 158 A ათასსა. 159 A კაცსა. 160 A მამადიანთა, 161 AB
კახეთისა. 162 A მიღებით. 163 B წინა abs. 164 B მტრობა. 165 A შირვან.
166 B ჯარელნი. 167 B კახეთ.

27

ლეთ და ციხიდან მრავალი კაცი
ამოწყდაო და სირცხვილეულ-
ნი გაბრუნდნენ. მასუკან ჩვენთან
შემორიგება მოინდომა, ჩვენც შევ-
რიგდით და მცირეს რასმე ჯამა-
გირს ვაძლევთ. კახეთის საზღუ-
რიდან ოთხის დღის სავალი გზა
არის. თუმცა ეს ხუნძახის მთავა-
რი შემორიგებული არის, მაგრამ
იმას რაც კაცი ყავს, ისინი კი
ქურდულად გუმტერობენ ჩვენ ქვე-
ყანაში.

ლის¹⁶⁸ ციხეს შემოადგენენ¹⁶⁹. სა-
ნამდინ მეფე ირაკლი ჯარს შემო-
იყრიდა, მეფის მისვლამდინ¹⁷⁰ წი-
ნაშე ჯარი მიეშველა მეფის ირა-
კლისაგან, და მრავალი კაცი ამო-
უწყდათ ციხიდან და სირცხვი-
ლეულ¹⁷¹ უკუნ-იქცნენ¹⁷². შემდ-
გომად შემარიგება მოინდომა მე-
ფეს ირაკლისთან და შერიგება
მოხდა¹⁷³ და მცირე რამე ჯამა-
გირი მიეცა მეფის ირაკლისაგან.
ხოლო¹⁷⁴ კახეთის¹⁷⁵ საზღვრიდან
ოთხის დღის სავალი¹⁷⁶ გზა არის,
თუმცა თვითონ¹⁷⁷ ეს ხუნძახის
მთავარი შემარიგებული¹⁷⁸ არის,
მაგრამ ამას რაც კაცი¹⁷⁹ ჰყავს,
ისევე¹⁸⁰ ქურდულად¹⁸¹ მტე-
რობენ ქართლსა და კახეთს¹⁸².

**აღწერა დიდო-ქისტისა, ღლი-
დგო-ზურზუკისა, თუმ-ფშავ-
ხევსურისა და ჳევისა**

**აღწერა დიდო-ქისტისა, ღლი-
დგისა, ძურძუკისა,¹⁸³ თუმ-
ფშავ-კევსურისა¹⁸⁴ და კახეთის¹⁸².**

კიდევ კახეთის სამეფოს ნაწილი,
რომელნიც კახეთზედ ჩრდილოდ
კერძო არიან ოთხნი თემნი, - დი-
დოეთი, ქისტი, ღლიღვი და ზურ-
ზუკი ლეკთაგან მიგუხმიან და გა-
ჰუმამდიანებიათ. ახლა ცდილო-
ბენ და სურსთ, რომ თუშეთი
და ხევსურ-ფშავი და ჳევი, რო-
მელიც რუსეთის საჯელმწიფოსა
და საქართველოს შემოსავალი და

კიდევ კახეთის სამეფოს ნაწი-
ლი, რომელიც კახეთზედ ჩრდი-
ლოს კერძო არიან ოთხი თემი:
დიდოეთი¹⁸⁵, ქისტეთი, ღლიღვი
და ძურძუკი ლეკთაგან მოგვხმიან
და გაუმამდიანებიათ¹⁸⁶. ახლა
ცდილობენ და ჰსურთ¹⁸⁷ რომე¹⁸⁸
თუშეთი და ჳევისურ-ფშავი¹⁸⁹ და
ჳევიც, რომელიც რუსეთის საჯელ-
მწიფოსა¹⁹⁰ და საქართველოს¹⁹¹

168. B ყარაჩოლოს (sic). 169 B შემოადგენ. 170 B მისვლამდი. 171 B სირ-
ცხვილეულნი. 172 B უკან-იქცნენ. 173 B მოჰხდა. 174 B ხოლო abs 175 A კა-
ხეთისა. 176 A. სავალით. 177 AB თვთონ. 178 A შემარიგებულ. 179 A კაცნი.
180 ისინივი (sic). 181 A ქურთულათ. 182 AB კახეთსა. 183 B ძუძუკისა. 184 B
ხევსურისა. 185 B დოდოთი (sic). 186 A გაუმახმადიანებიათ. 187 ყურსით (sic).
188 B რამე. 189 B ჳევსური-ფშავი. 190 B სახელმწიფოს. 191 AB საქართველოსა.

28

გასავალი გზა არის, ესეც დაიპყრან და თავიანთ სარწმუნოებაზედ მიიზიდონ, და იმათი ჰაზრი ეს არის: რომელნიც ნათესავნი არიან ოსნი, და ანუ სხუა გვარნი ნათესავნი ამ მთებში იმყოფებიან - ესენი ყირიმამდის სულ გაჰამადიანონ, და ამ მთასა შინა არა მცირედნი არიან ახლად მიქცულნი იმათს სარწმუნოებაზედ და ნიადაგაც იქცევენ.

აღწერა გადმოსავალისა გზისა

და ეს გზა რომ დაგვიწერია -ეგების რუსეთის საჯელმწიფოში ასე განცხადებული იყოს, რომ ასეთი რამ იყოს ვითომ გაკეთებაზედ ბევრი სარჯელი მოუნდეს, ამის გაკეთება ჩვენგან ადვილად შეიძლება და ამ გზაზედ ჩიმი არის, რომელიც საზღვარი არის. იქიდან მოკიდებული რაც მთა არის ორმოცი ვერსი იქნება, და ამ ორმოცს ვერს იქით და აქეთ სულ ვაკე არის, და ამ ორმოცის ვერსის მთის გზაზედ შიგ და შიგ გაკეებული გზა ბევრი არის.

აღწერა ქერიმხანისა

ქერიმხან, რომელიც არის დღეს აღმდგარი და შირაზსა ზედა, და სპარსეთი, რომელიც ოთხს ნაწილად გაყოფილი არის - ადრიბე-

შემოსავალ¹⁹²-გასავალი გზა არის, ესეც დაიპყრან¹⁹³ და თავიანთ¹⁹⁴ სარწმუნოებაზედ¹⁹⁵ მიიზიდონ¹⁹⁶ და იმათი¹⁹⁷ აზრიც¹⁹⁸ ეს არის: რომელნიც ნათესავნი არიან ოსნი და ანუ¹⁹⁹ სხვა-გვარნი, ამ მთებში იმყოფებიან, ესენი ყირიმამდის გაამახმადიანონ. და ამ მთასა შინა არა მცირედნი არიან ახლად მოქცეულნი²⁰⁰ იმათს სარწმუნოებაზედ და ნიადაგაც აქცევენ. და ეს გზა რომ დაგვიწერია, ეგების რუსეთის ჳელმწიფობაში ასე განცხადებულ²⁰¹ იყოს, რომ ასეთი იყოს, რომ გაკეთებაზედ ბევრი სასჯელი მოუნდეს, ამის გაკეთება ჩვენგან ადვილად შეიძლება. და ამ გზაზედ ჩემი სოფელი არის, რომელიც საზღვარი არის. აქიდან მოკიდებული²⁰² რაც მთა არის, ორმოცი ვერსი იქნება²⁰³. ამ ორმოცს ვერსს იქით და აქეთ სულ ვაკე არის, და ამ ორმოცის ვერსის მთის გზაზედ შიგადაშიგ ვაკე უფრო ბევრი არის.

აღწერა ქერიმხანისა საქმეებისა²⁰⁴

ქერიმ ხანი, რომელიც არის²⁰⁵ დღეს აღმდგარი და შირაზსა ზის, და სპარსეთი, რომელიც არის ოთხ ნაწილად განყოფილი ადრიბეჯა-

192 B შემასავალ. 193 .B დააპყრეს (sic). 194 A თავიან (sic). 195 A სარწმუნოებზედ. 196 B მიზიდონ. 197 B იმაში. 198 B ჰაზრიც. 199 B ნუ. 200 B მიცემულნი. 201 B განცხადებული. 202 A მოკლებული. 203 A იქმნება 204 B საქმებისა. 205 B არის abs.

ჟანად, არაყად, ქარსისტანად და ხვარასანად, და კ`დ ქონან ადგილებიც სხუანი გილანისა, მაზანდარისა და ამადანისა, ამ სპარსეთის ოთხის ნაწილისაგან ადრიბეჟანში უჭირავს მცირედი რაძმე, არაყი სრულეებით უჭირავს, ხვარასანში. სულ არა უჭირავს რა, ქარსისტანი (დაბეჭდილში: ქარსისისტანი), რომელიც არის შირაზი, უჭირავს; ესენი, რაც რომ უჭირავს, რომელნიმე ოდესმე მორჩილ არიან და ოდესმე ურჩნი; გილან-მაზანდარელნი და ამადანელნი - ესენი კი ემსახურებიან; ამან მრავალი გამოცდილება მიიღო გამარჯვებისა და დამარცხებაში, და ახლა რომ იმის საქმესა და განზრახვაში სჩანს - შირაზს გარეთ გამოსვლა აღარსად ნებავეს, კაცსა და წიგნს გვიგზავნის, მაგიერს კაცსა და წიგნსა ჩვენც უგზავნით.

აღწერა ასურთა

სირიელნი, რომელნიცა იმყოფებიან საშუალ სპარსეთისა და ოთმანიანთა, და არიან ერნი მრავალნი, მქონებელნი მთისანი, თუ - ბარისანი, სარწმუნოებით სრულიად ქრისტიანენი, ვითარ რაო-

ნად, არაყად²⁰⁶, ფარსისტანად²⁰⁷ და ხვარსნად²⁰⁸, და კვალად ჰქონან²⁰⁹ ადგილები სხვანიცა: გილანისა, მაზანდარისა²¹⁰ და ამადანისა. ამ სპარსეთის ოთხი²¹¹ ნაწილისაგან²¹² ადრიბეჟანი უჭირავს მცირედი რაძმე, არაყი სრულეებით უჭირავს, ხვარასანი²¹³ სულ არ უჭირავს, ფარსისტანი²¹⁴, რომელიც არის შირაზი, უჭირავს. ესენი, რაც რომ უჭირავს, რომელნიმე ოდესმე მორჩილნი არიან და ოდესმე ურჩნი. გილან²¹⁵, მაზანდარა და ამადანი²¹⁶ - ესენი²¹⁷ ემსახურებიან. ამან მრავალი გამოცდილება მიიღო გამარჯვებასა და დამარცხებაში, და ახლა რომ ამის საქმესა²¹⁸ და განზრახვაში ჰსჩანს, შირაზს²¹⁹ გარეთ²²⁰, გამოსვლა²²¹ აღარსად ჰნებავეს²²². მეფეს²²³ ირაკლისთან მეგობრობას²²⁴ ჩემობდა. კაცსა და წიგნსა მეფე ირაკლიც²²⁵ უგზავნიდა.

206 A არაკად. 207 A ფრასისტანად. 208 A ხვარსნად. 209 A ჰქნან. 210 B მაზანდარისა. 211 A ოთხის. 212 B ნაწილისგან. 213 B ხვარსანი. 214 A ფრასისტანი. 215 B გილან abs. 216 A მადიანი, ამათთანა (sic). 217 B ესენინ 218 A საქმეს. 219 B შირას. 220 A გარე. 221 A გამოსულა. 222 B ნებავეს. 223 A მეფისა. 224 B მეგობრობს. 225 A ირაკლის.

დენნიმე მილიონნი, და უფროსი ერთი გამოცდილნი ბრძოლათა ფისა ერთი წელიწადი არის, რომ მრავალჯერ მოგვივლინეს კაცნი ვედრებისანი სამღუდელონი, ეპისკოპოსნი და მღუდელნი, ანუ თუ მთავართაგანნი, გვევედრნენ და გვევედრებიან იქიდამ აყრასა და ჩვენს ქვეყანაში მოსულასა, ამათგანნი ზოგნი ჩვენზედ დიდად შორიელნი არიან და ზოგნი მახლობელნი; ჩვენც აღმხედრებას ვაკირებთ და რომელთაც მახლობელებს სირიელთ ჩვენი ხელი მისწვდებოდა, იმათს მოყვანას ვაკირებთ და შორიელთაცა ზედა სხუაგვარ კელი მიცემას, როგორც ჩვენგან შეიძლებოდა, და ამ განზრახვასა შინა რა ვიყვენით, მაშინ წარმოგვიდგა ღვთის განგებული აღრჩევა ესე მისის დიდებულებისა ყდ მოწყალისა კელმწიფისა – მოხედვა საზოგადოდ ყოველთა ქრისტიანეთა ზედა, და ჩვენ დიდებულებისა მისისა სამსახურისა ღონისძიებაში შევედით და ვართ, და ოდეს ყდ მოწყალის ხელმწიფის მზის თუალის სახე შუქი გამოუბრწყინდებათ ჩვენის მხრის ქრისტიანეთა და მისის დიდებულების ხელი დაგვეფარება, მაშინ ამ სირიელთა ერისა და ადგილისაგან ძალსა არა მცირედსა მოვირთხამთ ჩვენს მახლობელთა ზედ და ბარის კაცთა ზედ, რომელსაც ადგილზედ ხელი მიგვიწვდება, იმათ ჩვენს ქვეყანაში მოვიყვანთ და აქედამ მოვირთავთ

იმათ ძალსა, და შორიელთა, რომელნიცა მათა და სიმაგრეთა შინა არიან, და რაც ერთის მხრის მაჰამადიანთ ეგ უნდათ,

რომ არას ემორჩილებიან, – ამათ
თავიანთ ადგილიდამ შემოვიერ-
თებთ, და ქრისტიანობის მტერ-
თზედ აღმხედრდებიან, და აღვამ-
ხედრებთ.

ეს ინსტრუქცია მ. ბ. კანცელა-
რიისად მირთმევად კეთილ შესა-
ბამობით ვრაცხეთ, – ამისთვის
აქაურნი საქმენი და გარემოებათა
ჩვენთანი მ. ბ. იუწყოს.

Index nominum

ადრიბეჟანი 28–29,29,
ავარი 25,
ალექსი [მესხიშვილი] 15,
ალისულტანი 24,26,
ამადანი 29,
არარატი 16,17,
არაყი 29,
ასურნი 29,
ახალციხე 15,
ახალციხელნი 16,

თათარი 25;
თალალელნი 26,
თალის ხეობა 24,
თელავი 15,
თრიალეთი 15,
თუშეთი 27,

იალბუზი 24,25,
ირაკლი II 18,19,20,22,26,27,29,

კახეთი 22,23,24,25,26,27

ბაიაზეთი 17,18,
ბაიაზეთელნი 17,
ბაქო 21,
ბელაქანი 25,
ბელაქნის ხეობა 24,

განჯა 18,19,21
განჯელნი 26,
გილანი 29,

დავით [ალექსის-ძე, რექტორი] 15,
დარუბანდი 21,
დაღისტანი 21,22,23,25,26,
დიდოეთი 27,

ერანი || ჰერანი 17,21,
ერევანი 17,19,

ზემო-ქართლი 15,
ზურზუკი 27,

34

სომეხნი 16,17,18,19,20,21,23,24,
სომხითი 15,16,17,
სპარსეთი 20,23,28,29,
სპარსნი 20,
სულხავი 21,22,
ტფილისი 19,

უცემი 23,

ფარსისტანი 29,
ფშავეთი 27,

ქართველნი 16,23,
ქართლი 15,18,19,22,26,27.
ქარსისტანი 29,
ქერიმ-ხანი 28,
ქისიყი 25,
ქისტეთი 27,

ქრისტეანენი || ქრისტიანენი 15,16,
17,18,20,23,24,29,30,
ქურთები 17,

კახი 24
კუმუხი 25,22—23,

ლეკი || ლეკნი 16,18,19,21,23,25,26,27,

მაზანდარი 29,
მახმადიანნი || მაჰმადიანნი 16,20,23,
24,26,27,28,31,

ნაღჩევანი || ნახჩევანი 21,

ოთმანიანნი 29,
რუსეთი 27,26,

საათაბაგო 15,
სალიანი 21,
სალმასი 17,
საქართველო 15,18,19,20,22,23,25,26,27,
სირიელნი || ხირონი 18,30,

ყუბახანი 21,22,

შამახი || შამახია 25,
შამხალი 23,
შაქი 22,23,
შაჰბაზ I 23,24,25,
შირაზი 28,29,
შირვანი 19,21,22,23,26,

ჩალაბი [ჰაჯი- 23,26
ჩიმი 28,

ძურძუკი 27,

ჭარელნი 24,26,
ჭარის ხეობა 24,

ხამსა 19,20,21,
ხევი 27,
ხევსურეთი 27,
ხვარასანი 29,
ხუნმახი 25,27,

ღლიღვი 27,

ყარაბაღი 19,

ყარადაღი 21,

ყარსი 16,17,

ყვარლის ციხე 26—27,

ყიზილბაში 18,

ყირიმი 22,28,

ყუბა 21,

ჯინიხის ხეობა 24,

ჯოჰანშირ 20,21,

ჰაჯი-ჩალაბ 23,26,

დ ა მ ა ტ ე ბ ა

„საქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერა“ პირველი რედაქციისა, ე. ი. 1769 წელს შედგენილისა, კარგა ხანია რაც მეგულე-ბოდა ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის ხელნაწერთა შორის, სახელდობრ მარტვილის კოლექციაში, მაგრამ ამ ფაქტის დადასტურება დღემდე, სამწუხაროდ, ვერ შევძელი. სამაგიეროდ, ხანგრძლივი ძიების შემდეგ, დოც. ილია აბულაძისა და ასპ. ქეთევან სანიკიძის მეგობრული დახმარებით, გამოაშკარავდა იმავე აღწერის მეორე რედაქციის, ე. ი. დავით-რექტორისეულის, მესამე ვერსია (C), რომლის ასლი დაწვრილებითი აღწერითურთ თავაზიანად მომაწოდა ქ. სანიკიძემ (ამა წლის 25/IX).

„აღწერა“ მოთავსებულია № 203 ხელნაწერში, რომელიც სხვადასხვა შინაარსის ნაწარმოებთა კრებულს წარმოადგენს. თვით ხელნაწერი გრიგოლ ლორთქიფანიძის კუთვნილია და მოთავსებულია უკანასკნელის ძმის, კირილე ლორთქიფანიძის კოლექციაში, ხელის მიხედვით მიეკუთვნება მე-XIX საუკუნეს. დაწერილია ქალაღზე ზომით 21,8 X 34,5 ს. (ტექსტი 6,5 X 30 ს.), მხედრულად, შეიცავს 160-დაწერილ გვერდს, სადაც 138-144 გვერდები უკავია თვით „აღწერას, ხოლო 116—137 გვ. ანტონ კათალიკოზის „მოხსენება“-ს

ანტონ კათალიკოზის მოხსენება იწყება შემდეგი სიტყვებით: „მის მაღალ მსვლელობასა ღენერალ მაიორს ივან ლვოვიჩს კიზლარის კომენდა[ნ]ტს როუნდორს. მე უღირსი კათოლიკოსი ს`დ საქართველომსა მოვახსენებ მათგან ბრძანებისა მეზრ თხოვისა, რომელსაც დაღათუ მრავალ განსაცდელ შემთხვევისაგან დავიწყებით სახელნი ანუ გარდაცვალებანი მეფეთა, სახელნი მეფეთა საქართველომსათა და თვითო თითოდ არღარა მახსოვან, მაგრამ სახელოვანთა მეფეთა სახელნი ანუ გარდაცვალებანი მეფეთა გვართან და ანუ განყოფანი ნათესავთანი სამ სამეფოდ, ესენი არიან, რომელნიცა ძველთა შ`ა მატიანეთა საქართველომსათა წარმიკითხავნ“. როგორც ქ. სანიკიძის აღწერიდან ჩანს, ტექსტი შეიცავს 16 სიტყვას და მათში მოთხრობილია საქართველოს თავგადასავალი დასაბამიდან ერეკლემდის. „...გარნა რადვეცა აქვს დღეს კახთა მეფესა, ახალშენ არიან ყველანი, ვსთქვათ კვალად ესეცა ვ`დ დედა ირაკლი მე-II რომელი

36

არს დღეს მეფედ, კახთა ასული იყო. მეფეთა ქართველთასა ვახტანგ მე-4-ისა დაჲ მეფისა ბაქარისა“.

დავით-რექტორისეული აღწერა კი იწყება შემდეგი „სათაურით: „მე, უმცირესი ვინმე, მე ალექსისა და თელავის ქალაქის სემინარიის რექტორი, დავით, მოვახსენებ მეზრ თხოვისა მათისა და რომელთამე, საქართველომსა მეზობელთა მხარეთა ადგილთა, ამის უკვე წერილითა აღუწერ იქუ[ე]ნსა მაღალ მსვლელობასა ღეოდრაფიურებ, რომელ არს ინსტრუქცია“ (რაც შავადაა აწყობილი,

არ მოიპოვება A და B ვერსიებში).

ეს ახალი ვერსია (C) დავით-რექტორისეულის რედაქციისა „სა ქართველოს მეზობელ მხარეთა აღწერისა“-ს საერთოდ ცოტად განსხვავდება ცნობილ ვერსიათაგან (A და B). ხოლო განსხვავებანი, გარდა ზემოდ აღნიშნულის ფრიად საგულისხმო დამატებისა თვით სათაურში, გამოწვეულია მით, რომ ხელნაწერი გვიანდელი დროისაა და ზოგი რამ გადამახინჯებულია გადამწერის მიერ, მაგალითად: „ხამსა“-ს ნაცვლად წერია „ხამი“ (აღწერა ხამისა), „სპათაგან დამარცხდენ“ – „სპარსთაგან დამარცხდენ“, „კმუხი“ – „კუმიხი“ (აღწერა კუმიხისა) „ხუნმახი“ – „ხუნგაზი“ (აღწერა ხუნგაზისა). ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ ერთს სადავო ადგილს, სადაც პირველს რედაქციაში ნათქვამია: „ამ გზაზედ ჩ ი მ ი არის“, ეს მესამე ვერსია სრულიად ეთანხმება მეორე რედაქციის დანარჩენ ვერსიებს: „ამ გზაზედ ჩ ე მ ი ს ო ფ ე ლ ი არის“.
